

УДК 94(4):316 (437.6)

DOI:10.24144/2078-1431.2018.1(20).179-202

Євгеній Бевзюк,
доктор історичних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПАНІДЕОЛОГІЯ В ГЕОПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у процес модернізації національної ідеології. Але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою і став об'єктом політичної уваги з боку урядів великих імперій – Австрійської та Російської. Для Росії ідея загальної слов'янської етнічної спільності, панславістичної ідеології мала не тільки науковий характер, а й була фактором геополітичного інтересу.

Ключові слова: *нація, національна культура, ідеологія, імперія, панславізм, ідея, демократія, свобода, національна ідеологія, регіон, етнос, Росія, Європа, слов'яни, зовнішня політика, геополітика.*

National movement and further development of national benchmarks of the European peoples at the beginning of the revolution of 1848–1849 are one of the most socio-political contextualized pages in the past of the Slavik peoples in Europe. The research is considered to be topical since the process of formation of national ideology in the 19th century, that occurred in the Slavs environment, took place in terms of distribution of

the national principle and state formation in the majority of the European countries. The purpose of the research is to enlighten the course, laws and specifics of formation of the national paradigm at the beginning of the revolution of 1848–1849. The object of the study is the national movement of the Slavs, the subject of scientific analysis is the national ideology developing under the influence of both internal and external factors.

To achieve the main goal of the research the author has considered it to be necessary to solve a number of the following tasks: to scientifically, logically, argumentatively and coherently lay out specifics of the process of Slavic national ideology formation and reveal its main features. It should be emphasized that by the beginning of the revolution the national patriotic mood was not limited merely by the demand of the cultural reforms, it gradually transformed into the context of new political and socio-economic ideas. At the same time, in the meaning of national paradigm of the Slavic National Movement the idea of its moderation or passive opposition actualized drastically. In general national paradigm was a certain mixture of political ideas, in which political freedom – democracy, social and personal guarantees – took a somewhat secondary place, the struggle for the national justice with its moral and cultural principles, became dominant.

On the eve of the 1848 revolution western Slavs were involved in the process of modernizing their national ideology. Al though this process was an all-European phenomenon on and large ethnic units were under going self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires – the Austrian and the Russian. For Russia, the biggest Slavonic country, the idea of the general Slavonic ethnic unity as well as the Pan-Slavistic ideology were not only of scientific character, but also served as a factor of geopolitical interest.

Key words: *nation, national culture, ideology, empire, Pan-Slavism, idea, democracy, freedom, national ideology, region, ethnos, Russia, Europe, Slavs, foreign policy, geopolitics.*

Варто визнати, що сам по собі панславізм, як його зміст, так і термінологічне наповнення, досі не отримав однознач-

ної оцінки та визначення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. При цьому певним проривом у систематизації понятійного апарату відносно проблеми слов'янської об'єднаної ідеології та її ролі в національних рухах народів Габсбурзької монархії можна вважати кілька міжнародних конференцій, що мали місце в 60-х рр. ХХ ст. у Чехословаччині. Під час дискусії дослідники [11;42] дійшли висновку, що терміни «ідея слов'янської взаємності» і «панславізм», з огляду на набутий з часом високий змістовий рівень політизації, варто менше використовувати. На думку славістів, дослідникам варто повернутися до терміну «слованстві – slovanství», використання якого було звичайним ще в чеській славистиці 30-х рр. ХХ ст. [43;44]. Цей досить ємний термін охоплював усю генезу уявлень про слов'янську спільність. При цьому в марксистській історіографії було закономірним позитивно ставитися до ідеї слов'янської взаємності й підкреслювати реакційний характер панславізму. Така установка остаточно внесла термінологічну плутанину до змісту багатьох славистичних досліджень, а поняття і концепції слов'янської спільності й панславізму часто використовувалися на означення одних і тих самих явищ. Зазначені обставини змусили нас уважніше розглянути зміст і значення ідеї панславізму для процесу становлення національної парадигми у західних слов'ян.

Як відомо, перша половина ХІХ ст. характеризувалася як початком процесу національного самовизначення ряду народів Середньої і Південно-Східної Європи, так і значними геополітичними змінами. Цілком логічно, що зовнішньополітичні та воєнні успіхи Російської імперії стали причиною широкого теоретичного, а з часом й історико-політичного дискурсу навколо сутності й змісту наднаціональних інтеграційних всеслов'янських ідей зокрема і панславізму конкретно. З огляду на заявлену вище проблему, розглянемо панславізм, враховуючи специфіку еволюціонування цієї ідеології в змісті російсько-слов'янських стосунків й імперської зовнішньої політики.

У зв'язку із викладеним вище вважаємо, що варто визначити специфічні риси панславізму. Особливістю становлення і розвитку панславізму як одного з видів інтеграційних наднаціональних ідей стало його походження з ідеї етнічної, мовної, культурної спорідненості слов'янських народів. У розрізі нашого дослідження для нас особливо цікавим буде такий тип політичного панславізму, як слов'янофільський, або російський панславізм. Його прихильники припускали думку про можливість об'єднання слов'янських народів навколо Росії. Як відомо, подібний варіант інтерпретації панславізму в тій або іншій мірі розглядався і Л.Штуром [40, с.195]. Проросійський панславізм як ідеологія в подальшому отримав свій концептуальний розвиток у рамках слов'янофільства, що, безумовно, було підставою для його багатолітньої критики з боку наступного покоління політиків, публіцистів і науковців.

Дещо підсумовуючи, зазначимо, що панславізм та спроба репродукувати на його тлі ідею загальнослов'янської свідомості ніколи не були винятково прогресивними факторами. Проти волі його фундаторів він все ж був приречений входити в суперечність з етнічною самосвідомістю, з інтересами кожного окремо взятого слов'янського народу і процесом його самовизначення. Отже, на певних етапах розвитку західних слов'янських народів загальнослов'янська свідомість не тільки не сприяла розвитку національної свідомості, але і перешкоджала закріпленню національного принципу, будучи більш архаїчною, міфологізованою та заснованою на етнічних стереотипах, які є більш консервативними за своєю суттю.

Загалом у 30-і – 40-і рр. XIX ст. ідеї панславізму поступово закладалися до концептуальних основ зовнішньої політики Російської імперії. Сам же російський панславізм у цей період репрезентував систему поглядів незначної частини окремих представників дворянства. Показово, що в той самий час стараннями російських консерваторів був створений узагальнений образ занепадаючого Заходу, в якому панує індивідуалізм, а тому державний організм активно зни-

щується революційним рухом. На цьому політичному фоні російський імператор Микола I, його уряд були, скоріше за все, заклопотані збереженням існуючого європейського легітимізму у рамках Священного Союзу, а геополітичні інтереси Російської імперії у більшій мірі були спрямовані на західних і південних слов'ян.

На користь обґрунтованості наших тверджень можуть свідчити документи та історичні факти, які ми нижче представимо та прокоментуємо. Як відомо, в російській історіографії склалася небезпідставна думка, що для формування національної самосвідомості західного слов'янства певне значення мали наукові відрядження та мандрівки російських інтелектуалів [12;14]. При цьому саме твердження про те, що російсько-слов'янські зв'язки мали не тільки наукове значення, а й значення певного «світоглядного поштовху» для подальшого «внутрішнього ліберального розвитку» російського суспільства, і водночас були елементом емансипації західної слов'янської творчої еліти, сформульовано ще в кінці XIX ст. [9;27]. Подібну оцінку цього історичного явища поділяє і низка сучасних дослідників. Проте автор не схиляється до абсолютизації значення цього факту в історії російсько-слов'янських зв'язків і вважає за доцільне оцінити це явище з точки зору становлення і поширення наднаціональних інтеграційних ідей.

Такий підхід дозволяє нам стверджувати, що додатковим фактором появи панславізму як наднаціональної ідеї, а з часом й ідеології, стала активізація наукового інтересу до слов'янства як до об'єкта досліджень з боку російської наукової еліти. Так, 20 січня 1836 р. імператор Микола I дозволяє відрядити до Берлінського університету вихованців юридично-філософського факультету Головного педагогічного інституту М.Іванішева та історико-філологічного факультету М.Касторського. Після стажування їм було надано дозвіл відвідати Прагу, Лейпціг та Відень з метою вивчення слов'янської філології та історії. По завершенні відрядження М.Іванішев та М.Касторський надали міністрові народної освіти С.С.Уваро-

ву інформацію про стан «богемських вчених та уторських сербів». Звіти молодих науковців вже з коментарями від «Дон-Кіхота російського самодержавства» Уварова [32, с.38] були передані до канцелярії російського імператора та містили цікаві думки імперського чиновника: «Дані, що були отримані в результаті подорожі молодих наших вчених у слов'янські землі ... надали ... відомості про справжній стан слов'янського світу» [19, л.21]. Далі Уваров вважає за необхідне виступити з ініціативою перед імператором, в якій пропонувалось надати матеріальну підтримку духовним лідерам західнослов'янських національних рухів. При цьому адресність та розміри матеріальної допомоги від російського уряду офіційно не розголошувалися. Але той самий Уваров 6 грудня 1838 р. у доповідній записці на ім'я імператора написав: «Для відправки певної грошової суми ... існує зручна нагода. Це мандрівка до слов'янських земель професора Московського університету Погодіна, який ... може передати їм щедро надану Вашою Величністю допомогу... та при цьому він не буде привертати особливої уваги Австрійського уряду» [19, л.21-22]. Відповідно вже в січні 1839 р. М.П.Погодін отримав таємний лист з міністерства, в якому за підписом С.С.Уварова йому доручалося «передати Шафарику і Ганці кожному по п'ять тис. карбованців у відповідності із наданими вам мною усними настановами з цього предмета» [26, л.31].

Отже, можна припустити, що офіційний Петербург постійно намагався підкреслити своє прихильне ставлення до проявів слов'янської культурної спільності і навіть стимулював появу цих проявів. Сюди варто віднести і матеріальну підтримку, різного роду заохочення наукових і духовних лідерів західного слов'янського руху – Шафарика, Штура, Коллара, Смолера та інших [18, с.XV; 5, с.28–29; 21, с.427]. У цілому відзнаки, матеріальні винагороди та допомога були цілком справедливим визнанням внеску національних інтелектуалів у розвиток наукової славістики. В той самий час поява підвищеного інтересу до наукової славістики збіглася із фактом зацікавленості російського уряду слов'янською

проблемою. Як свідчать факти, західні національні й етнічні еліти не тільки сприяли появі російського інтересу до себе як до об'єкта внутрішньої політики, але й стимулювали процес зростання своєї політичної суб'єктності. Наше твердження можна прокоментувати цитатою з листа Л.Штура. Він в листі до І.І.Срезневського називає Москву «слов'янською столицею» та закликає відомого науковця організувати російську спільноту для збору коштів: «Щоб Ви нам ... допомогли і кошти надали, були б ми дуже Вам вдячні, та й чому би можливим братам своїм працьовитим, але бідним братам не допомогти?» [23, с.465–467].

На нашу думку, матеріальна підтримка слов'янських контактів не була лише суто філантропською акцією російського імператора. Можна припустити, що вона в той самий час містила прихований інтерес геополітичного характеру, який варто розглядати як моніторинг суспільно-політичної ситуації в слов'янському середовищі. Зрозуміло, що австрійський уряд з підозрою ставився до таких російських меценатських проявів на ниві слов'янської спільності, й для цього твердження існують підстави. Наприклад, під час другої подорожі М.П.Погодіна до слов'янських земель він не лише знайомиться з Колларом, а в тому числі спостерігає і вивчає реальні політичні настрої слов'ян. Про цей факт ми безпосередньо можемо дізнатися зі звіту Погодіна до міністра Уварова. Славіст доводить до відома міністра інформацію про бажання окремих західних слов'ян відокремитися від Австрійської імперії та створити наднаціональне утворення, в якому головну функцію захисника всеслов'янських інтересів мала б виконувати Росія [24]. Погодін, незважаючи на цілком логічне для російського науковця бажання перебільшити масштабність єднавчих настроїв у слов'ян, передає і описує їх у листі до міністра народної освіти у такій тональності: «... у слов'ян панує загальна думка, що Австрійська імперія повинна незабаром зникнути, і вони відокремляться від неї при першій сприятливій нагоді. ... Тоді, кажуть слов'яни, буде заснована слов'янська держава на чолі із Росією» [22, с.60].

В іншому місці ми можемо прочитати таке спостереження російського мандрівника, за яким утиски слов'ян в Австрійській імперії викликають зростання їх невдоволення і ненависті: «Ця ненависть зростає, тим більше, що слов'яни усвідомлюють свою перевагу над австрійцями як кількісно, так і якісно» [25, с.18].

Наведені цитати зі звіту М.П.Погодіна дозволяють стверджувати, що наукові подорожі до кінця не носили суто наукового характеру, при цьому панславизм як ідея під час відрядження відомого славіста вже однозначно був присутнім у світогляді слов'янських ідеологів Австрійської імперії, що, відповідно, і спонукало проавстрійськи налаштовані сили протидіяти його поширенню. У цьому зв'язку варто згадати критичні праці чиновника і аристократа графа Л.Л.Туна [38;39]. До речі, означені події у часі збіглися з охолодженням австрійсько-російських відносин, що, на нашу думку, одразу зробило наукову славістику заручницею політичної кон'юнктури.

Фактичний зміст листів М.П.Погодіна на адресу міністра дозволяє припустити, що під час наукового відрядження відомий російський славіст виконував таємну місію, яку офіційний Відень мав підстави розглядати не тільки як наукове відрядження. І тому цілком не випадково, що російський науковець у своєму листі до міністра пропонує уряду уважно розглянути питання фінансової підтримки слов'янських рухів і по можливості задовольнити матеріальні потреби його лідерів шляхом надання їм «двадцяти п'яти тисяч карбованців асигнаціями щорічної допомоги, що задовольнить їх потреби навіть з надлишком... Допомога, – наголошує М.П.Погодін, – зрозуміло, має надаватися таємним шляхом» [24, л.46]. Доповідна записка Погодіна була передана міністром Уваровим імператору Миколі I. Імператор на ній власноруч написав: «Дуже цікаво, але потребує значної обережності. 2 тисячі сріблом можна надати» [19, л.21-22].

Пізніше, остаточно звітуючись про результати своєї діяльності після наступного наукового відрядження 1842 р.,

М.П.Погодін у душі «ідеї всеслов'янства» не просто ще більш наполегливо рекомендує російському уряду матеріально підтримувати національні прагнення австрійських слов'ян, але й від себе особисто додає: «Я беруся передавати допомогу навіть ще більш таємно, ніж англійці доставляють порох черкесам або пруссаки заборонені книги полякам» [24, л.86]. Найвні історичні джерела дозволяють стверджувати, що Погодін був досить активним популяризатором ідеї фінансової допомоги західним слов'янським лідерам [20]. Таким чином, можна констатувати: попри науковий характер відрядження, його зміст поступово доповнився завданням політичного моніторингу слов'янської націотворчої проблематики. При цьому варто визнати, що самі відрядження М.Іванішева, М.Касторського М.Погодіна, В.І.Григоровича, Й.М.Бодяньського, І.І.Срезневського у просторових і часових рамках збіглися з процесом слов'янського самоусвідомлення і, відповідно, з поширенням настроїв етнічної взаємності, що, фактично, стало причиною побоювань з боку офіційного Відня можливості переростання культурного панславізму у наднаціональний політичний панславізм.

У розрізі нашого дослідження певний науковий інтерес, на перший погляд, викликає достатньо парадоксальна трактовка практики російського панславізму О.Бакуніним. Так, відомий російський мислитель, революціонер, анархіст, ідеолог народництва саму ідею панславізму сприймав позитивно, про що свідчать його виступи на конгресі у Празі [2, с.1], але в той самий час він заперечував намагання низки прихильників наднаціональної ідеї наповнити саму ідею царєфільським змістом. Можна стверджувати, що до реакційного царєфільського панславізму російський анархіст ставився негативно. О.Бакунін був переконаний, що царизм слов'янську проблематику розглядає крізь призму особистих імперських інтересів. Відомо, що цей російський революціонер підтримував наднаціональний інтеграційний проект федерації К.Лібельта [31, с.66]. Згідно з ним «республіканська федерація має охопити всі слов'янські землі» [2, с.118], а

не лише слов'янські народи, що проживають у межах Габсбурзької монархії.

Відповідно відомий анархіст застерігає представників західної слов'янської еліти від їх ілюзій стосовно можливої участі російської монархії у захисті їхніх національних і політичних інтересів. З часом у праці «Сповідь і листи Олександру II» Бакунін свою думку конкретизує: «Російський цар уклав новий тісний союз із австрійською династією не заради вас, а проти вас ..., російський уряд вже з давніх часів агітує вас так само, як і турецьких слов'ян, з допомогою своїх агентів, які об'їжджають слов'янські землі, при цьому мають на меті поширювати між вами панславистичні думки, надають вам надію на швидку допомогу, яка наближається, говорять про звільнення всіх слов'ян могутньою силою Російського царства! ... Увійшовши до Росії імператора Миколи, ви увійшли б до труни: поховаєте своє народне життя і будь-яку свободу» [2, s.81].

Схожі принципи у змісті наднаціональної інтеграційної програми ми знаходимо у М.І.Костомарова [4, с.170–172] і в статуті Кирило-Мефодіївського товариства. «Кожне слов'янське плем'я, – зазначається в статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, – повинне мати свою самостійність ..., мати народне правління і дотримуватися ідеї повної рівності своїх громадян» [30, с.150–152]. Цілком зрозуміло, що сама панславистична ідея у такій її формі, як республіканська всеслов'янська федерація, не могла отримати широкого кола прихильників на теренах двох імперій – Австрійської і Російської. Хоча додамо, що ідею наднаціонального вільного федеративного об'єднання визнавали переважно демократи. Так, один із організаторів Празького повстання демократ Й.В.Фріч після революції 1848–1849 рр. в листі до М.П.Погодіна написав про те, що бачить «майбутнє слов'ян і їх порятунок тільки у вільній слов'янській федерації» [37, s.497–501]. Подібну політичну позицію займав чеський демократ К.Сабіна. Пізніше, в 1867 р., у статті «Слов'янство і панславізм» К.Сабіна написав: «Західне слов'янство ... за своєю сутністю є

федеративним, а тому не може мати нічого спільного з московським панславізмом, який прагне все поглинути і пристосувати винятково для себе» [41, с.304].

Але в цілому бакунінський проект федералізації слов'янства не мав публічного визнання і навіть не знайшов підтримки у представників іншої наднаціональної інтеграційної ідеї австрославізму – Ф.Палацького, К.Гавлічека-Боровського, Я.Йордана. При цьому царська Росія загалом не була зацікавлена у «федералізації» слов'янської проблеми, тому що не тільки не бажала політичного протистояння ні з Австрійською, ні з Османською імперіями, але й будь-яку наднаціональну форму федералізації вважала згубною ідеєю для російського самодержавства. Для підтвердження нашої думки наведемо цитату з «Щоденника» ліберально налаштованого цензора О.В.Нікітенка. 1 червня 1847 р. він записав свідчення слов'янофіла, професора Петербурзького університету, радника двору Ф.В.Чижова. Нагадаємо, що російський уряд підозрював Чижова у змові на користь австрійських слов'ян і у зв'язках із членами Кирило-Мефодіївського товариства. Наявний архівний матеріал дозволяє стверджувати, що, вивчаючи зарубіжних слов'ян, він «всією душею віддавався слов'янському питанню», виявляв конкретні приклади спорідненості з їх культурними традиціями. Цей факт дозволив Чижову зацікавитися проблемою можливого спільного політичного буття слов'янських народів та їх участю в національно-визвольному русі. Після подорожі до слов'янських земель Чижов був заарештований царським урядом. Нікітенко так занотував свої враження про допит Чижова: «Він ніби визнав деякі свої помилки щодо об'єднання всіх слов'ян у одну монархію під скіпетром Росії. Само собою зрозуміло, що ця помилка ... була йому охоче пробачена» [16, с.487]. Наведений матеріал цілком вписується в зміст публічної позиції міністра народної освіти графа С.С.Уварова. В дусі охоронної ідеології в спеціальному циркулярі на адресу попечителя Московського навчального округу імперський міністр категорично забороняє не тільки пропагувати слов'ян-

ську ідею, а навіть згадувати про солідарність слов'янських народів, хоча в той самий час рекомендував заохочувати «прояви безумовної прихильності до православ'я і самодержавства» [16, с.488–489].

З огляду на викладене вище, логічним буде таке наше твердження: наявний історичний матеріал дозволяє стверджувати, що російський імператор Микола I головною метою свого царювання вважав утвердження самодержавного принципу як основи російської політичної системи. Пізніше французький історик П.Лакруа для характеристики охоронної доктрини російського імператора обрав слова самого Миколи I після слідства над декабристами: «Революція біля воріт Росії, але вона не проникне до нас, і я клянусь, поки буду живий, милістю Божою я буду імператором!» [13, с.178]. Ще більш конкретно основна внутрішньополітична ідея російського монарха прозвучала у його маніфесті від 18 липня 1826 р. «Кожен може бути впевненим, – заявив імператор, – в непохитності існуючого порядку, безпеці його власності, впевненим у сьогоднішні, а також може спокійно дивитися у майбутнє з надією» [15, ст.465] Нами не випадково наведено ланцюжок висловлювань російського імператора. Наявний історичний матеріал, численні «жандармські» укази імператора [6;7;8;36] дозволяють стверджувати: бурхлива зовнішньополітична діяльність Миколи I була спрямована на посилення традиційних імперських ідеологічних установок, він активно намагався налагодити узгоджені дії перш за все тих монархічних урядів, що входили до Священного Союзу.

З часом консерватизм російського імператора навіть отримав схвалення від Отто фон Бісмарка. «Імператор Микола, – констатував «залізний канцлер», – діяв, тому що був переконаний у тому, що з волі Божої він покликаний очолити монархічний опір революції, яка насувається із Заходу» [3, с.158]. Внутрішня і міжнародна політика російського царя була спрямована на забезпечення режиму законності та правопорядку в рамках посилення існуючої вертикалі влади. Пізніше початок революції 1848–1849 рр. привніс у

переважно культурний панславізм принципово новий національно-революційний фактор, який став детермінантою російської оцінки наднаціональної інтеграційної ідеї і додатково сприяв закріпленню ідеї легітимізму. Сама революція 1848 р. не тільки актуалізувала національну свідомість багатьох слов'янських народів Європи. У той час на західних слов'ян дивилися як на свого роду авангард Росії, який можна було б використати для радикальної зміни співвідношення сил у Середній Європі. В означених соціально-політичних умовах імператор Микола I фактично отримав можливість використати за бажанням у боротьбі за свою європейську гегемонію як консервативні, так і революційні засоби. Інструментом революційного засобу можна було б вважати насамперед панслов'янську ідеологію із ідеєю слов'янського месіанства. Відповідно на інтелектуальному тлі означених ідей відкривалася перспектива можливого звернення до пригноблених слов'ян. Російський цар обрав консервативну, охороно-системну ідеологію, що і визначило його агресивну, військову поведінку у період «Весни народів».

У той самий час панславізм першої половини XIX ст. із його інтеграційним і наднаціональним принципами, а головне, національно-визвольним рухом являв собою в розумінні представників російської політичної еліти поки що невивчене, а головне незрозуміле з точки зору перспективи його розвитку явище. Тому, керуючись принципом «краще заборонити, ніж виправляти», представники російського уряду ініціюють видання низки циркулярів, а також наказують провести заходи, метою яких має стати запобігання та протидія проникненню до Росії «ворожих ліберальних» ідеологій, які досить активно потрапляла на терени імперії на тлі ідей всеслов'янства. Так, мотиви особистої клопотаності міністра С.С.Уварова з приводу лібералізації національних слов'янських ідеологій ми знаходимо у його «Доповіді імператору» від 5 травня 1847 р. [33, с.171–177] і в «Таємній циркулярній пропозиції» від 27 травня 1847 р. [35, с.347–351]. Отже, якщо в цілому взяти до уваги зазначене вище,

то стає зрозумілою теза з таємного циркуляру міністра народної освіти С.С.Уварова від 30 травня 1847 р. Циркуляр був складений за наказом імператора, а потім надісланий та зачитаний на вчених радах Петербурзького, Харківського, Московського і Казанського університетів. Безпосередньо в документі зазначалося: «Ми зобов'язані затвердити початок російського розуму, російської чесноти, російського почуття. Ось споконвічні народні витoki і не слов'яно-російські, а суто російські». Далі міністр у суто охоронному дусі досить критично висловлюється з приводу ідеї слов'янської спільності: «Все, що ми маємо на Русі, належить лише нам одним без будь-якої участі інших слов'янських народів» [34, с.336]. Найявний історичний матеріал дозволяє нам стверджувати, що в своєму намаганні протидіяти проникненню ідей лібералізму на терени імперії російський цар був готовий навіть використати зброю проти слов'ян. Так, побоюючись можливої появи польських революційних груп на західному російському кордоні, імператор у листі до генерала Паскевича дає останньому наказ: «Якщо будуть прориви кордону закордонними зграями, їх треба відбивати, а полонених та начальників судити ... і тут же стратити» [17, с.205–208].

Цілком зрозуміло: слов'янська панідея у контексті як зовнішньої, так і внутрішньої політики Російської імперії в умовах європейської революції 1848–1849 рр. стала другою проблемою у змісті царської політики. Пріоритетним завданням для політичної еліти стає завдання не допустити проникнення ліберальних ідей на терени імперії. Офіційну позицію Росії щодо проблеми слов'янських відносин на початковому етапі революції 1848 р. можна прокоментувати, навівши уривок з доповіді міністра народної освіти С.С.Уварова імператору Російської імперії Миколі І. С.С.Уваров доповідав імператору: «... крім необхідності охорони літератури від Західної Європи, з іншого боку відкрилася проблема, ... зарубіжні слов'янські письменники обрали собі ідею слов'янства гаслом для небезпечних мрій. ... А між тим і під літературними зображеннями старови-

ни та під слов'янськими переказами інколи приховуються дурні наміри» [29, с.74]. Як би не було, але парадигма ставлення російського уряду до наднаціональної слов'янської інтеграції напряду залежала від позиції імператора Миколи Павловича. Відповідно її наповнення скоріше за все можна визначити як зовнішньополітичну практику наполегливого моніторингу слов'янських настроїв і максимальну протидію можливості проникнення будь-яких ліберальних ідей на терени імперії. Тому цілком у рамках означеної нами вище тези Микола I на полях протоколу, що був йому наданий після арешту і допиту відомого слов'янофіла І.С.Аксакова у III відділенні канцелярії його величності, особисто на слідчій справі накреслив: «Під виглядом співчуття до уявних утисків по відношенню до слов'янських племен приховується злочинна думка про повстання проти законної влади сусідніх і союзних держав і про загальне єднання, ... що є згубним для Росії!» [1, с.348]. Таким чином, імператор, його міністри відверто були стурбовані процесом радикалізації слов'янських національних рухів. Офіційна позиція Росії виходила з безкомпромисного ставлення до західного лібералізму, навіть незважаючи на наявність тенденції до розширення практики культурної слов'янської спільності.

З нашого боку справедливим буде визнати, що формування й еволюція панслов'янської ідеології в Росії проходили під пильним наглядом з боку царського уряду, а сам її зміст співвідносився із зовнішньополітичним курсом Петербурга. Невипадково, що пройде лише кілька років після європейської революції 1848–1849 рр., і відомий представник російської офіційної науки і зовнішньополітичний теоретик М.П.Погодін, підкреслюючи новий зміст панславізму, досить однозначно і відверто заявить: «Час безоглядного захоплення перед Заходом пройшов ... на європейській сцені ми повинні показати своє обличчя» [28, л.1]. Саме у цей період історії пошук відповіді щодо геополітичного формату взаємовідносин Росії із західним слов'янством знаходився в площині двох протилежних концепцій – західництва і слов'я-

нофільства. Остання фактично і заклала основу російської панслов'янської ідеології, в якій ідея слов'янської культурно-політичної єдності зайняла підпорядковане місце у православ'ї. Поступово прихильники наднаціональної слов'янської ідеї почали вважати саму ідею певним зняряддям російської імперської зовнішньої політики: «Союзники наші в Європі слов'яни, – стверджували ідеологи, – є для нас рідними. Надайте їм святу мету звільнення від нестерпного іноплемінного ярма, ... і ви побачите, які чудеса вони зможуть творити» [10, л.9]. Відповідно варто визнати, що стараннями окремих російських політиків, а також низки слов'янських лідерів фактором еволюції слов'янських національних парадигм ставали наднаціональні ідеї.

Отже, можна констатувати, що в першій половині XIX ст. в суспільно-політичній думці західного слов'янства відбувався складний процес формування парадигми національного, а відтак і геополітичного вибору. Не в останню чергу його зміст знаходився у площині цивілізаційного вибору, що і стало однією з причин появи наднаціональних інтеграційних ідей. Панславізм як ідеологія з'явився під впливом європейських національно-політичних процесів на тлі літературно-наукових взаємин у першій половині XIX ст. У процесі становлення ідеї можна виділити кілька етапів її розвитку. Насамперед фаза становлення концепції слов'янської спільності відноситься до початку XIX ст. У цей час у західних слов'янських народів у процесі формування національної програми актуалізувалася ідея слов'янської мовно-культурної близькості, що, відповідно, привело до мовно-літературного рефрену в змісті їх національних ідеологій. У той самий час для багатьох національних діячів ідея філологічного зближення слов'ян переросла в концепцію «культурного панславізму». Відповідно в 30-х – 40-х рр. XIX ст. активізація культурно-національних прагнень західних слов'янських народів стала об'єктом геополітичних інтересів Російської імперії, що стало однією з причин політизації ідеї панславізму. Тому справедливим буде визнати, що форму-

вання і еволюція панслов'янської ідеології в Росії проходили під пильним наглядом з боку царського уряду, а сам її зміст дещо співвідносився із зовнішньополітичним інтересом Петербурга. Поступово ідея панславізму отримувала у сучасників найрізноманітніші інтерпретації – від русофільства до державного або царєфільського панславізму, а в період «Весни народів» і демократичного панславізму. Намагаючись протистояти популяризації політичного панславізму, західні національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції доцентрових інтересів австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в іншій наднаціональній концепції австрославізму.

Список використаних джерел

1. Аксаков И.С. Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову III отделением / Быть России в благоденствии и славе: Послания великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить «государственное устройство». М., 2002. С.345–350.
2. Бакунин М.А. Исповедь. Собрание сочинения и писем 1828–1876. Под редакцией и с примечаниями Ю.М. Стеклова. Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. Т. 4. URL: <http://be.convdocs.org/docs/index-101975.html?pa>
3. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: в 3-х т. / Перевод с немецкого под редакцией проф. Л.С. Ерусалимского. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940–1941. Т. 1. 335 с.
4. Відозва «Брати українці», написана М.І.Костомаровим, вилучена у М.І.Гулака під час обшуку в Олексіївському рavelіні 2 квітня 1847р. // Кирило-Мефодіївське товариство. Т.І. 544 с.
5. Відомості та пропозиції М.Е. Писарева щодо осіб, які згадуються в зв'язку з викриттям таємного товариства у м. Києві. 1847 р. березень // Кирило-Мефодіївське товариство. Т.І. 544 с.
6. Высочайше утвержденное Положение о Корпусе жандармов от 1 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго

- отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1837. Т.11. Отд.1. Ст. 9355.
7. Именной указ, данный Управляющему Главным штабом «Об учреждении пяти округов жандармского корпуса» от 28 апреля 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т.2. Ст. 1062.
  8. Именной указ, данный Управляющему Министерством Внутренних Дел «О присоединении Особенной Канцелярии Министерства Внутренних дел к Собственной Его Величества Канцелярии» от 3 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т.1. Ст. 449.
  9. Кареев Н.И. Славянское возрождение, панславизм и мессианизм // История Западной Европы в новое время. СПб., 1903. Т. V. Гл. XVII. С. 395–421.
  10. Кельбин Ф.В. // РГИА СПб. Ф. 2555. (Кельбин Федор Викторович (1893–1965) – литературовед, переводчик). Оп. №1. Ед.хр.1308. Л. 9–10.
  11. Колейка Й. Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX веках. Praha: Statni ped. Nakl-vi, 1964. 264 с.
  12. Куприянов П.С. Русские заграничные путешествия начала XIX в.: национальные представления и проблема национальной самобытности: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.00, 07.00.02. Москва, 2002. 265 с.
  13. Лакруа П. История жизни и царствования Николая I, императора Всероссийского / Пер. с франц. М.: тип. Э. Лисснер и Ю. Роман, 1877–1878. Т.1. 189 с.
  14. Лаптева Л.П. Российская сорабистика XIX – XX веков в очерках жизни и творчества ее представителей. М.: ИСБ РАН, 1997. 132 с.
  15. Манифест «О совершении приговора над государственными преступниками» от 13 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. С 12 декабря 1825 по 1827: Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т.1. Ст. 465.

16. Никитенко Александр. В. Записки и дневники (1826–1877). СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1893. Т.1. 588 с.
17. Николай I – Паскевичу. Письмо. 28.03.1848 / Щербатов А.П. Генерал-Фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Составил кн. Щербатов. СПб.: Тип. Р.Голике, 1899. Т.6. 422 с.
18. О награждении Я. Коллара. Летописи второго отделения Императорской академии наук // Ученые записки второго отделения Императорской академии наук. Редактор акад. И.И. Срезневский. СПб., 1854. С. I–XXXII.
19. О пособии чешским ученым Шафарiku и Ганке 9 декабря 1838 – 16 марта 1839. Дело Канцелярии министра народного просвещения. // РГИА СПб. Ф.735. Оп. 2. Е.х.60. 42 л.
20. Отрывки из писем, о положении славян в Европе, М.П. Погодина к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа, 1859. Т. I. Смесь. С. 62–73.
21. Погодин М.П. – Гоголю. 2/14 июня 1847. Москва. Эпистолярное наследие. Гоголь и М.П. Балабина. Гоголь и М.П. Погодин. М.: Художественная литература, 1988. С.424–427.
22. Погодин М.П. Министру народного просвещения, по возвращению из путешествия в 1839 и 1842 гг. Письмо первое // Русская беседа. М., 1859. Т.1. Четвертый год. Книга четырнадцатая. С.53–73.
23. Погодин М.П. Письма М.Погодину из славянских земель 1835–1861 гг. М.: Университетская типография М. Каткова, 1879. 744 с.
24. Погодин М.П. Письма министру народного просвещения 1840 г. // РГИА СПб. Ф.1108. (Погодин Михаил Петрович. (1800–1875), историк, издатель журнала «Москвитянин» и газеты «Русский»). Оп.2. №1. Л. 28–46.
25. Погодин М.П. Письмо к министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Погодин М.П. Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны. 1853–1856. М., 1874. 358 с.
26. Послание С.С. Уварова М.П. Погодину. Январь 1839 г. Дело Канцелярии министра народного просвещения о пособии чешским ученым Шафарiku и Ганке // РГИА СПб. Ф.735. Оп.2. Ед.хр. 60. Л.31.42 л.
27. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем. СПб., 1913. С. 52.

28. РГАЛИ. Ф. № 373 (Погодин М.П.) Оп. 1. Д.4. Л. 1.
29. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. СПб.: М-во нар. просвещения, 1902. 785 с.
30. Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1845 – кінець 1846 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1990. Т.1 / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; Наук.ред. Г.У. Мурахов, В.Г. Сарбей. 1990. 544 с.
31. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. 270 с.
32. Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров: Воспоминания. Дневники. 1853–1855. (Перевод Е.В.Горье. Вступ. Статья и примечания С.В. Бахрушина. Под ред. С.В. Бахрушина и М.А. Цявловского). М.,1990. 224 с.
33. Уваров С.С. Доклад Императору о славянстве, от 5 мая 1847 г. // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. 1918. № 2. С. 171–177.
34. Уваров С.С. Циркуляр министерства народного просвещения от 30 мая 1847 года // Русский архив, 1892. Кн. 7. С.335–338.
35. Уваров С.С. Циркулярное предложении Попечителю Московского учебного округа, от 27 мая 1847 // Русский архив. Историко-литературный сборник. – 1892. – № 7. С.347–351.
36. Устав о цензуре от 22 апреля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии,1830. Т.3. Ст. 1979.
37. Frič Josef Václav. Spisy. – Praha: SNPL, 1956. – Díl. I. – 632 str.
38. Leo Graf von Thun-Hohenstein. Die Stellung der Slowaken in Ungarn. – Praga,1843. – 63 s.
39. Leopold Leo Thun-Hohenstein (Graf von) Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Prag. Kronberger und Řivnač, 1842. 91 s.
40. Štúr Ludovít. Listy. Zost. J. Ambruš. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. D. II. S. 19 –196.
41. Sabina K. Slovanství a panslavismus // Čeští radikální demokrate. Vybor politických stati. Uspo řadal K.Kosik. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953. 525 s.

42. Šťastný Vladislav. Slovanství v národním životě Čechů a Slováků. – V Praze: Pro Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV vydalo nakl. Melantrich, 1968. 500 s.
43. Wollman F. Kollárův mesianismus // Slovanská vzájemnost. 1836–1936. Praha, 1938. S. 34–59.
44. Žáček V. Ohlas polského povstání r.1863 v Čechách. Praha, 1935. 233 s.

REFERENCES

1. Aksakov I.S. (2002) Voprosyi, predlozhennyye Ivanu Sergeevichu Aksakovu III-m otdeleniem / Byit Rossii v blagodenstvii i slave: Poslaniya velikim knyazyam, tsaryam, imperatoram, politicheskim deyatelyam o tom, kak uluchshit «gosudarstvennoe ustroenie», pp.345–350.

2. Bakunin M.A. (1935) Ispoved. Sobranie sochinenii i pisem 1828–1876. Pod redaktsiyei s primechaniyami Yu.M. Steklova. Izdatelstvo Vsesoyuznogo obschestva politkatorzhan i ssylno-poselentsev. T. 4. Retrieved from: <http://be.convdocs.org/docs/index-101975.html?pa>

3. Bismark O. (1940–1941) Myisli i vospominaniya: v 3-h t. / Pervod s nemetskogo pod redaktsiyei prof. L.S. Erusalimskogo. M.: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo, vol. 1, 335 p.

4. VIdozva «Brati ukraYintsI», napisana M.I.Kostomarovim, viluchena u M.I.Gulaka pId chas obshuku v OleksYivskomu ravellnI 2 kvItnya 1847r. // Kirilo-MefodIYivske tovaristvo, vol.I, 544 p.

5. VIdomostI ta propozitsIYi M.E. PisarEva schodo osIb, yakI zgdauyutsya v zv'yazku z vikrittyam taEmnogo tovaristva u m. KiEvI. 1847 r. berezen // Kirilo-MefodIYivske tovaristvo, vol. I, 544 p.

6. Vyisochayshe utverzhdennoe Polozhenie o Korpuse zhandarmov ot 1 iyulya 1836 g. (1837) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburg: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, vol.11, otd.1, st. 9355.

7. Imennoy ukaz, dannyiy Upravlyayuschemu Glavnyim shtabom «Ob uchrezhdenii pyati okrugov zhandarmskogo korpusa» ot 28 aprelya 1827 g. (1830) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. Sankt-Peterburg: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, vol.2, st. 1062.

8. Imennoy ukaz, danniy Upravlyayuschemu Ministerstvom Vnutrennih Del «O prisoedinenii Osobennoy Kantselyarii Ministerstva Vnutrennih del k Sobstvennoy Ego Velichestva Kantselyarii» ot 3 iyulya 1826 g. (1830) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. Sankt-Peterburg: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, vol. 1, st. 449.

9. Kareev N.I. (1903) Slavyanskoe vozrozhdenie, panslavizm i messianizm // Istoriya Zapadnoy Evropyi v novoe vremya. SPb, vol.V, pp.395–421.

10. Kelin F.V. // RGIA SPb. F. 2555. (Kelin Fedor Viktorovich (1893–1965) – literaturoved, perevodchik), no1, ed.hr.1308, l. 9–10.

11. Koleyka Y. (1964) Slavyanskije programmyi i ideya slavyanskoj solidarnosti v XIX i XX vekah. Praha: Statni ped. Nakl-vi. 264 p.

12. Kupriyanov P.S. (2002) Russkie zagranichnyie puteshestviya nachala XIX v.: natsionalnyie predstavleniya i problema natsionalnoy samobyitnosti: dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02. Moskva, 265 p.

13. Lakrua P. (1877–1878) Istoriya zhizni i tsarstvovaniya Nikolaya I, imperatora Vserossiyskogo / Per. s frants. M.: tip. E. Lissner i Yu. Roman, vol.1, 189 p.

14. Lapteva L.P. (1997) Rossiyskaya sorabistika HHH – HH vekov v ocherkah zhizni i tvorchestva ee predstaviteley. 132 p.

15. Manifest «O sovershenii prigovora nad gosudarstvennyimi prestupnikami» ot 13 iyulya 1826 g. (1830) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. S 12 dekabrya 1825 po 1827: Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburg: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, vol. 1, st. 465.

16. Nikitenko Aleksandr. V. (1893) Zapiski i dnevniki (1826–1877). SPb.: Tip. A.S. Suvorina, vol. 1, 588 p.

17. Nikolay I – Paskevichu. Pismo. 28.03.1848 / Scherbatov A.P. General-Feldmarshal knyaz Paskevich. Ego zhizn i deyatelnost. Sostavil kn. Scherbatov. SPb.: Tip. R Golike, 1899, vol. 6, 422 p.

18. O nagrzhdenii Ya. Kollara. Letopisi vtorogo otdeleniya Imperatorskoy akademii nauk (1854) // Uchenyie zapiski vtorogo otdeleniya Imperatorskoy akademii nauk. Redaktor akad. I.I. Sreznevskiy. SPb, pp. I–HHHII.

19. O posobii cheshskim uchenyim Shafariku i Ganke 9 dekabrya 1838 – 16 marta 1839. Delo Kantselyarii ministra narodnogo prosveshcheniya. // RGIA SPb, f.735, op. 2, e.h.60. 42 l.

20. Otryivki iz pisem, o polozhenii slavyan v Evrope, M.P. Pogodina k Ministru Narodnogo Prosvescheniya, po vozvrashchenii iz puteshestviya v 1839 i 1842 gg. (1859) // Russkaya beseda. T. I. Smes, pp.62–73.
21. Pogodin M.P. – Gogolyu. 2/14 iyunya 1847 (1988) Moskva. Epistolyarnoe nasledie. Gogol i M.P. Balabina. Gogol i M.P. Pogodin. M.: Hudozhestvennaya literatura, pp.424–427.
22. Pogodin M.P. (1859) Ministru Narodnogo Prosvescheniya, po vozvrashcheniyu iz puteshestviya v 1839 i 1842 gg. Pismo pervoe // *Russkaya beseda*, vol.1, pp.3–73.
23. Pogodin M.P. (1879) Pisma M.Pogodinu iz slavyanskikh zemel 1835–1861 gg. M.: Universitetskaya tipografiya. M. Katkova, 744 p.
24. Pogodin M.P. Pisma ministru narodnogo prosvescheniya 1840 g. // RGIA SPb. F.1108. (Pogodin Mihail Petrovich. (1800–1875), istorik, izdatel zhurnala «Moskvityanin» i gazetyi «Russkiy»), op.2, no.1, l. 28–46.
25. Pogodin M.P. (1874) Pismo k Ministru narodnogo prosvescheniya, po vozvrashchenii iz puteshestviya po Evrope v 1839 godu // Pogodin M.P. Istoriko-politicheskie pisma i zapiski v prodolzhenii Krymskoy voyni. 1853–1856, 358 p.
26. Poslanie S.S. Uvarova M.P. Pogodinu. Yanvar 1839 g. Delo Kantselyarii ministra narodnogo prosvescheniya o posobii cheshskim uchenyim Shafariku i Ganke // RGIA SPb, f.735, op.2, ed.hr. 60, 42 l.
27. Pyipin A.N. (1913) Panslavizm v proshlom i nastoyaschem. SPb, p.52.
28. RGALI. F, no373 (Pogodin M.P.) Op. 1. D.4. L. 1.
29. Rozhdestvenskiy S. V. (1902) Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosvescheniya, 1802–1902. SPb.: M-vo nar. prosvescheniya, 785 p.
30. Statut Kirilo-Mefodiyivskogo tovaristva 1845 – kInets 1846 r. (1990) // Kirilo-Mefodiyivske tovaristvo: U 3-h T. / AN URSS. Arheogr. KomIsIya. In-t IstorIyi. Tsentr derzh. Ist. arhIv; Redkol.: P.S. Sohan (golov. red.) ta In. K.: Nauk. dumka, 1990. T.I / Uporyad. I.I. Gliz (golov. upor.) ta In.; Nauk.red. G.U. Murahov, V.G. Sarbey, 544 p.
31. Teylor A. Dzh. P. (2002) Gabsburzka monarhIya 1809–1918: IstorIya AvstrIyskoYi ImperIyi ta Avstro-Ugorschini. LvIv: VNNTL-Klasi-ka, 270 p.
32. Tyutcheva A.F. (1990) Pri dvore dvuh imperatorov: Vospominaniya. Dnevnik. 1853–1855. (Perevod E.V.Gore. Vstup. Statya i pri-mechaniya S.V. Bahrushina. Pod red. S.V. Bahrushina i M.A. Tsyavlovskogo). M. 224 p.

33. Uvarov S.S. (1918) Doklad Imperatoru o slavyanstve, ot 5 maya 1847 g. // Nashe minule. Zhurnal istorii, literaturi i kulturi.no 2. pp. 171–177.

34. Uvarov S.S. (1892)Tsirkulyar ministerstva narodnogo prosveshcheniya ot 30 maya 1847 goda // Russkiy arhiv, vol. 7, pp.335–338.

35. Uvarov S.S. (1892) Tsirkulyarnoe predlozhenii Popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga, ot 27 maya 1847 // Russkiy arhiv. Isttoriko-literaturnyy sbornik. no 7. pp.347–351.

36. Ustav o tsenzure ot 22 aprelya 1828 g. (1830) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. Sankt-Peterburg: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, vol. 3. st. 1979.